

ETNIČNOST I ETNIČKE MANJINE U HRVATSKOJ: SKICA STANJA I PERSPEKTIVÂ ISTRAŽIVANJA

U radu se daje pogled na istraživanja etničnosti i etničkih manjina u Hrvatskoj od početka devedesetih godina do najnovijih na prijelazu stoljeća. Autori se najprije osvrću na određivanje i shvaćanje pojmova manjine i etničnosti u istraživačkome kontekstu, na neke aspekte utjecaja društvenoga konteksta na istraživače i na njihov pristup problematici te, posljedično, na samo istraživanje. U nastavku razmatranja jednostavnom tematskom analizom sadržaja inicijalno su sistematizirane istraživačke teme u sklopu etničke i manjinske problematike od početka devedesetih godina do 2005. prema znanstvenim disciplinama i istraživačkim institucijama koje se njima bave. Na osnovi uvida u glavne teme istraživanja skicirano je stanje (multidisciplinarnost, kritičko analiziranje prava manjina, kritičko razmatranje nacionalizma, diskurzivna okrenutost kulturnom pluralizmu i različitosti, pretežno dinamičko poimanje kulture, etničnosti i identiteta) te su naznačene neke perspektive istraživanja etničnosti i etničkih manjina u Hrvatskoj na početku 21. stoljeća.

Ključne besede: etničnost, etničke manjine, etnička različitost, nacionalizam, istraživanje etničnosti, Hrvatska

ETHNICITY AND ETHNIC MINORITIES IN CROATIA: AN OUTLINE OF THE SITUATION AND RESEARCH PERSPECTIVES

The paper presents an overview of research on ethnicity and on ethnic minorities in Croatia from the early 1990's until the most recent years at the turn of this century. The authors first review definitions and understandings of the concepts of minority and of ethnicity in the research context, as well as some aspects pertaining to the influence of the social context on researchers and on their approach to the subject and, consequently, to their research. Next, using a simple form of thematic content analysis, research themes in the framework of ethnic and minority topics from the early 1990's until 2005 are initially systematised, according to scientific disciplines and research institutions dealing with these themes. Based on their examination of the main research themes, the authors give an outline of the situation (the multidisciplinary approach, critical analysis of minority rights, critical examination of nationalism, discourse focused on cultural pluralism and diversity, a prevalently dynamic understanding of culture, ethnicity and identity) and indicate some new perspectives in regard to ethnic and minority research in Croatia at the start of the 21st century..

Keywords: ethnicity, ethnic minorities, ethnic diversity, nationalism, ethnicity research, Croatia

UVOD

I prošlost i sadašnjost hrvatskoga društva predstavljaju pravu riznicu za istraživanje etničkih pojava, a stvarne prilike u njemu žude za rješenjima koja bi društvena znanost morala ponuditi. To mišljenje ne potkrepljuje samo etnička struktura hrvatskoga društva (v. tablicu 1) nego i njezine promjene tijekom povijesti (v. grafikon 1). Hrvatsko je društvo, naime, oduvijek bilo i još jest višetetničko. Unatoč relativno visoku stupnju nacionalne homogenosti (prema popisu stanovništva iz 2001. Hrvati čine 89,63 % stanovništva Hrvatske), u Hrvatskoj su, unutar preostalih desetak posto stanovništva, zakonski priznate 22 nacionalne manjine sa svim pravima koja proizlaze iz toga statusa.¹

Tablica 1: Etnička struktura Hrvatske prema popisu 2001.*

<i>Etnička skupina</i>	<i>Broj</i>	<i>%</i>	<i>Etnička skupina</i>	<i>Broj</i>	<i>%</i>
Hrvati	3.977.171	89,63	Rusini	2.337	0,05
Srbi	201.631	4,54	Ukrajinci	1.977	0,04
Bošnjaci	20.755	0,47	Rusi	906	0,02
Talijani	19.636	0,44	Židovi	576	0,01
Mađari	16.595	0,37	Poljaci	567	0,01
Albanci	15.082	0,34	Rumunji	475	0,01
Slovinci	13.173	0,30	Bugari	331	0,01
Česi	10.510	0,24	Turci	300	0,01
Romi	9.463	0,21	Austrijanci	247	0,01
Crnogorci	4.926	0,11	Vlasi	12	0,00
Slovaci	4.712	0,11	Ostali	21.801	0,49
Makedonci	4.270	0,10	Nacionalno neizjašnjeni	89.130 (reg. 9302)	2,01 (0,21)
Nijemci	2.902	0,07	Nepoznato	17.975	0,41

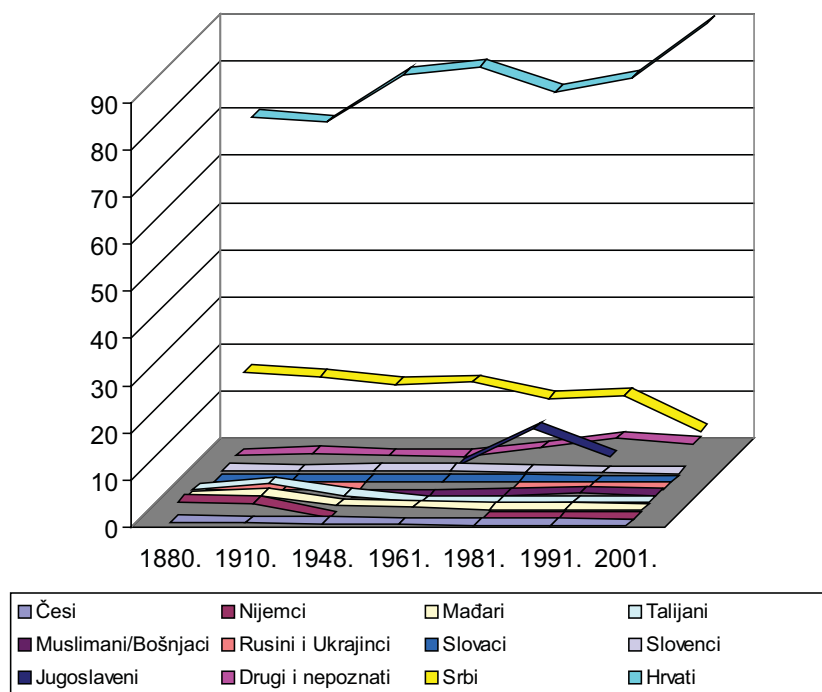
* Ukupno: 4.437.460

Izvor: Popis stanovništva 2001.

1 Prema čl. 5 Ustavnoga zakona o pravima nacionalnih manjina iz 2002. nacionalnom manjinom smatra se »skupina hrvatskih državljana čiji pripadnici su tradicionalno nastanjeni na teritoriju Republike Hrvatske, a njeni članovi imaju etnička, jezična, kulturna i/ili vjerska obilježja različita od drugih građana i vodi ih želja za očuvanjem tih obilježja« (www.nn.hr/clanci/sluzbeno/2002/2532.htm).

Grafikon 1: Promjene etničke strukture u Hrvatskoj od 1880. do 2001. (%)

Izvori: *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991. po naseljima*, 1998; *Popis stanovništva 2001.*

Prisutnost i brojnost manjinskih skupina uvjetovane su društvenim i političkim prilikama u državnim zajednicama u okviru kojih se nalazila današnja Hrvatska. Njihovo naseljavanje, koje je započelo u dalekoj prošlosti, uglavnom je bilo posljedica kretanja stanovništva unutar tadašnjih državnih granica i prisilnih migracija iz susjednih zemalja. Istodobno, budući da je od početaka masovnijih migracija, tj. od kraja 19. stoljeća, Hrvatska bila emigracijska zemlja, domicilno stanovništvo uglavnom je napuštalo zemlju. Tek u najnovije vrijeme, na samom kraju 20. stoljeća, Hrvatska polako postaje i imigracijska (i tranzitna) zemlja, što bi u narednom razdoblju moglo utjecati na nove promjene njezine etničke strukture. Od prvih popisa stanovništva u 19. stoljeću pa sve do posljednjega 2001., uočava se nacionalnomogenizacijska tendencija u promjenama etničke strukture (udio Hrvata je sa 69,83 % 1880. godine narastao na 89,63 % 2001.) s određenim oscilacijama u razdoblju od sedamdesetih godina prema kraju 20. stoljeća (udio Hrvata je s 80,29 % 1961. godine pao na 75,07 % 1981., a od tada ponovno raste) te postupno

opadanje ili u najboljem slučaju stagnacija broja pripadnika povijesnih, autohtonih manjinskih skupina. Te su promjene uočljivije u razdobljima velikih društveno-političkih previranja, osobito u razdobljima nakon ratova koji su uvijek, na svojevrsan način, bili i etnički obilježeni. Tako se, primjerice, nakon Prvoga svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske Monarhije smanjio udio dotadašnjih politički i gospodarski dominantnih, a brojčano manjinskih etničkih/nacionalnih skupina (njemačke, mađarske i talijanske). Potom, nakon Drugoga svjetskog rata, smanjio se udio njemačke, austrijske i talijanske manjine, a nakon posljednjega ratnog sukoba početkom devedesetih, u kontekstu raspada SFRJ, udio Srba, najbrojnije nacionalne manjine u Hrvatskoj, pao je s 12,16 % 1991. godine na 4,54 % 2001. (v. grafikon 1).² Dakle, već i same brojke implicitno traže odgovore na pitanja o odnosima između etničkih skupina, o etničkim identitetima, položaju etničkih skupina i razinama njihovih prava i upućuju na mogući predmet istraživačkog interesa. Znanstveni interes, pored toga, potiče i činjenica da je sama hrvatska etnija prema svojim obilježjima heterogena, s nizom subetničkih podjela uvjetovanih društveno-povijesnim razvojem i prilikama (Čačić-Kumpes i Heršak, 1994; Čapo Žmegač, 1994; Stančić, 2002).

I slabom poznavatelju povijesti hrvatskoga društva poznato je da su tu povijest, uz druge činioce, umnogome oblikovali upravo odnosi moći između pojedinih etničkih skupina i za pojedino društveno-povijesno razdoblje osebujan odnos elita na vlasti prema problemima etničnosti i nacionalnome pitanju. Etničke teme zaokupljaju podjednako hrvatske političare i mislioce tijekom 19. kao i prve sociologe i etnologue početkom 20. stoljeća. Već u spisima Ivana Mažuranića (Mažuranić, 1848/1997) nalazimo, primjerice, svojevrsni protomultikulturalizam, u jugoslavenstvu Josipa Jurja Strossmayera integracijske ideje (*Strossmayerova čitanka*, 1924) te gotovo moderno poimanje etničnosti u Mihovila Pavlinovića (Pavlinović, 1875/2000). Zarana se, dakle, na svojevrsan način postavljaju pitanja etničkoga identiteta, prava na različitost i ravnopravnost etničkih skupina. Sva su ta promišljanja prethodila znanstvenoistraživačkoj djelatnosti koja je već u počecima razvoja pojedinih disciplina u Hrvatskoj obuhvatila proučavanje etničke problematike. Spomenimo samo utjecaj Antuna Radića (usp. Čapo Žmegač, 1994; Rihtman-Auguštin, 1998) i ulogu hrvatskih etnologa na tome području (Milovana Gavazzija, primjerice) te sociologa Dinka Tomašića (Tomašić, 1938/1997).

Istraživanje etničnosti i manjina u Hrvatskoj, kako na samim počecima tako i poslije, bilo je u mnogim aspektima obilježeno društvenim i povijesnim prilikama u kojima se odvijalo. Očitovalo se to u izboru istraživačkih tema, metodologiji

2 Valja napomenuti da podaci popisa stanovništva 2001. nisu posve komparabilni s podacima prethodnih popisa stanovništva zbog različite popisne metodologije pa navedeni podatak ponajprije služi kao ilustracija trenda.

istraživanja, pa čak i u mogućnosti da se provodi istraživanje te trajno osjetljive teme. Prema pojedinim društveno-povijesnim razdobljima mogla bi se napraviti i periodizacija istraživanja etničnosti i manjina s posebnim obilježjima istraživanja za svako pojedino razdoblje. Ovdje ćemo se ponajprije osvrnuti na istraživanja na prijelazu stoljeća/tisućljeća i na perspektive istraživanja. Prije toga osvrnut ćemo se na probleme koji su također na svojevrsan način obilježili istraživanje etničnosti i manjina. Riječ je o određenju i shvaćanju pojmova manjine i etničnosti u istraživačkom kontekstu te o nekim aspektima utjecaja društvenoga konteksta na istraživače, na njihov pristup problematici te, posljedično, na samo istraživanje.

ETNIČNOST I (ETNIČKE) MANJINE: O POJMOVIMA I DRUŠTVENOME KONTEKSTU ISTRAŽIVANJA

Opće je prihvaćeno da je koncept manjine kompleksan, a njegova uporaba delikatna jer implicira stigmatizaciju time što upućuje bilo na prikraćenost u pravima, bilo na brojčanu ili pak statusnu inferiornost. No, složenijim i delikatnijim od određivanja pojma manjine pokazalo se definiranje manjinskih skupina kojima je etničnost glavno razlikovno obilježje. Primjetljivo je da se pojmu manjine izbjegava pridjenuti odrednica etničko ili nacionalno. Često se, naime, govori samo o »manjinama«, premda je to opći termin, viši rodni pojam i za nedominantne skupine koje se mogu identificirati prema drugim diobenim načelima (poput subkulturnih obilježja) mimo etničnosti. Taj je problem od samih početaka regulacije manjinskih prava ostao otvoren do današnjih dana. Naime, otkako se u međunarodnome pravu postavio problem odnosa prema manjinskim etničkim skupinama, pojavio se i problem njihova naziva i definiranja. Dok se u devetnaestom stoljeću prije svega govorilo o vjerskim i jezičnim manjinama, plemenima različitim prema vjeri i jeziku i sl., nakon Prvoga svjetskog rata naizmjenice su se upotrebljavali pojmovi rasne i etničke manjine, usporedno s pojmovima jezične i vjerske manjine (usp. Vukas, 1978) te nacionalne manjine.³ U skladu s razmišljanjem o stigmatizirajućem učinku pojma manjine u šezdesetim godinama dvadesetoga stoljeća, u Jugoslaviji je, pa tako i u Hrvatskoj, pojam nacionalne manjine zamijenjen iznova oživljenim pojmom narodnosti. Manjinske skupine koje su se prema etničkim obilježjima razlikovale od narodnosti i konstitutivnih jugoslavenskih naroda, a nisu imale matičnu državu, nazivane su etničkim skupinama. Tijekom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća pojmu narodnosti pripri-

● ● ●

3 Prve manjine koje su tijekom povijesti spominjane u međunarodnim ugovorima i propisima pojedinih zemalja, a čija su se prava na svojevrsan način štitila, bile su vjerske manjine. Tako se, primjerice, Vestfalskim mirovnim ugovorom (1648.) ugovorena vjerska tolerancija odnosila ponajprije na prava vladara na slobodu vjeroispovijesti, a Patent o toleranciji Josipa II. (1781.) štitio je prava samo službeno priznatih vjerskih zajednica itd.

sana je u Hrvatskoj ideološka stigma,⁴ a u političku i pravnu uporabu ponovno je uveden pojam nacionalne manjine. U znanstvenoj terminologiji rabe se i pojmovi autohtone i alohtone manjine.

Za razliku od pojma (etničke/nacionalne) manjine koji je etabliran u hrvatskome pravnom, političkom i znanstvenom rječniku, pojam etničnosti znatno se manje upotrebljavao. Rabile su se ponajprije određene njegove inačice s pridjevom etnički – etnička skupina, etnički identitet odnosno izvedenice iz pojma etnos. Uvođenje pojma etničnosti u hrvatsku znanstvenu terminologiju suočavalo se s problemima koji su bili slični onima u nekim drugim europskim zemljama. Naime, stari se predmet znanstvenoga interesa vezan uz odnose među skupinama, migracije, modernizaciju i slične teme okrenuo novim teorijskim i empirijskim pitanjima u društvenim znanostima. To je od sedamdesetih godina izazvalo bujanje istraživačkih projekata, pa i oblikovanje novih znanstvenih disciplina (poput sociologije etničnosti). Podrijetlom iz američke teorije, pojam etničnosti teško se probijao u Europu, premda ona, zbog svoje etničke raznolikosti, postojanja velikog broja autohtonih jezika, religijskih skupina, malih naroda koji nestaju itd., predstavlja pravi rasadnik istraživačkih tema. Otpor se temeljio na tumačenju da pojam može imati analitički potencijal u američkim prilikama, ali da ne odgovara europskima koje obilježavaju homogene nacionalne države. Uistinu, u Americi se u početku taj pojam upotrebljavao etnocentrički. Pojmom *ethnicity* označavalo se drugoga, onoga koji ne pripada većinskoj, dominantnoj (angloameričkoj) skupini. Istina je i to da nije posve nestala sklonost prema takvoj uporabi pojma etničnosti. U anglosaskom svijetu preživljava tendencija da se pridjev etnički rabi kada se govori o onima za koje se misli da su različiti u odnosu na pretpostavljenu domaću većinsku normu.⁵ Na frankofonskom području pojam etničnosti gotovo je nepoznat do sredine osamdesetih godina 20. stoljeća. No i od tada se rijetko upotrebljava, a to čini uglavnom dio onih istraživača koji se bave problemima imigracije i nacionalizma. S jedne se strane otpor opravdava bojazni da će se aktualizirati rasne i rasističke teorije iz 19. stoljeća,⁶ a s druge strane ponavlja se priča

4 Unatoč činjenici da su se sve intervencije, pa i one terminološke naravi, događale na poticaj tadašnje političke elite, ideološka stigma koja se pripisuje uvođenju pojma narodnosti ne čini se do kraja opravdanom. Naime, pojam narodnosti nije ideološki artefakt komunističke elite tadašnje Jugoslavije, već je ona iskoristila ponešto zapušten pojam koji se rabio između dva svjetska rata i koji je imao različita značenja, između ostaloga i značenje nacionalne manjine (v. npr. Masnata, 1933; Ratković, 1935).

5 »Dok se etničke manjine spominju često, ne mogu dozvati u sjećanje da sam ikada čuo pojam 'etnička većina' u britanskom kontekstu ... Englezi su sebe skloni zamišljati kao *individuume, a na druge gledaju kao na članove nekih skupina*« (Mason, 1991: 199).

6 U 19. stoljeću etničkom terminologijom služilo se da bi se označilo rasne posebnosti. Dok su anglosaske društvene znanosti uvođenjem neologizma etničnost uglavnom prekinule s rasističkim teorijama, francuski izraz ostao je povezan s rasističkim teorijama i supstancijskim konceptom kulture. Tako se u Francuskoj pojam etničnosti još često doživljava kao eufemizam za rasu (v. Martiniello, 1995: 14–16). Bourdieu, primjerice, kaže da su etnija i etničnost »znanstveni eufemizmi kojima se zamjenjuje pojam 'rase', koji je, međutim, još prisutan

o neprimjenjivosti američkog »izuma« na europske, poglavito francuske prilike. Nesklonost uporabi pojma etničnosti u francuskoj znanstvenoj tradiciji pripisuje se i »manjku interesa koji su francuske društvene znanosti tradicionalno pokazivale prema međuetničkim odnosima i problemima manjina« (Poutignat i Streiff-Fenart, 1995: 21–22; usp. Schnapper, 1998). No, apriornom odbacivanju teorijskih koncepata koji dolaze izvana suprotstavljaju se druga stajališta koja kažu da bi ono moglo osiromašiti (frankofonske) društvene znanosti (Martiniello, 1995: 12). Slično kao u Francuskoj, premda u različitim društveno-povijesnim okolnostima i unekoliko različito motivirano, i u Hrvatskoj se izbjegavala uporaba pojma etničnosti, a etnički odnosi počeli su se proučavati relativno kasno. Jedino je službeno priznavanje prava na različitost etničkih skupina gotovo uvijek bilo neupitno.

Odakle tolik otpor prema pojmu etničnosti, te zašto se istraživanje etničkih odnosa (i) u Hrvatskoj javlja relativno kasno? S jedne strane riječ je o trajnome teorijskom prijeporu o preklapanju i razlikovanju odrednica etničkoga i nacionalnoga (v. npr.: Banton, 2004; Conversi, 2004; Fenton, 2004) i mogućnosti operacionalizacije pojma etničnosti u istraživanju konkretnih društvenih procesa (v. npr. Vrcan, 2002). Također, barem dio odgovora moglo bi se potražiti u intelektualnom etnocentrizmu o kakvu govori Pierre Bourdieu. Naime, kada Bourdieu kaže »da smo svi mi provincijalci, zatvoreni u svoje posebne intelektualne tradicije i da smo svi ugroženi nekim oblikom intelektualnoga etnocentrizma« (Bourdieu, 1992: 39), on prije svega misli na našu ugroženost time što dopuštamo kategorijama povijesno konstituiranoga mišljenja, koje su u najvećoj mjeri povezane s našim obrazovanjem, da misle umjesto nas. Obrazovanje nas istodobno potiče i sputava tako što nas s jedne strane opskrbljuje korisnim znanjima i stvara preduvjete da sami stvaramo nova, a s druge nas pak strane može, ako ne uočimo dominaciju obrazovanjem stečenih struktura razumijevanja i taksonomija i ne uspijemo joj se oduprijeti, onesposobiti za kreativno razmišljanje. Osim tih unutarnjih cenzora, koji i jesu najrigorozniji, postoji i društvena cenzura čiji je pritisak golem, osobito u totalitarnim režimima.

Stoga za, makar i površnu analizu znanstvenih istraživanja na području etničnosti i manjina, općenito pa tako i u Hrvatskoj, nije dovoljno uzeti u obzir samo njihove rezultate nego u određenoj mjeri i strukturu mišljenja istraživača kao i društveno-povijesne okolnosti istraživanja. Iako takav zadatak nadilazi namjeru ove skice stanja i perspektiva istraživanja etničnosti i manjina u Hrvatskoj na prijelazu stoljeća, iziskuje barem nekoliko napomena.

S obzirom da nije moguće na jednostavan način razmotriti epistemološke tradicije u hrvatskoj društvenoj znanosti, osvrnut ćemo se samo na nekoliko točaka

vezanih uza službeni odnos prema problemima etničnosti i manjina koji je dominirao u društvu i napose u obrazovanju u drugoj polovini 20. stoljeća. U državi izrasloj na ruševinama prethodnice koju se smatralo »tamnicom naroda«, nacionalnom pitanju i međunacionalnim odnosima pridavala se posebna važnost, premda se to kosilo s osnovama službene ideologije utemeljene na ideji diktature proletarijata i internacionalizma. Pokušaj kompromisa sastojao se od nekoliko međusobno nespojivih dijelova: a) službeno verificiranog izvora teorijskog promišljanja nacionalnog pitanja (u djelima teoretičara, ideologa i političara Edvarda Kardelja) kojeg se valjalo pridržavati ako se namjeravalo javno djelovati, b) neupitne i nedodirljive dogme sadržane u temeljnoj vrijednosti »bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti« i dobro formuliranoj ideji, ali s kastriranom mogućnošću ostvarenja – »pravu naroda na samoodređenje do odcjepljenja«, c) zakonodavstva otvorenog prema etničkim i kulturnim različitostima i d) zataškavanja problema vezanih uz etničnost i manjine i sankcioniranja kritičnosti u odnosu na dominantnu normu. Za te igre rigidnosti (prakse) i deklarativne otvorenosti (ideja), u kojoj je rigidnost redovito pobjeđivala, istraživanje etničkih odnosa dugo je bilo tabuizirano. »Stajališta su bila podijeljena na službeni antinacionalizam i ostala, među kojima je bilo, uvjetno govoreći, i nezavisnih kritičkih stajališta prema nacionalizmu« koja su se »nalazila pod jakim pritiskom službenog antinacionalizma kojeg je svatko morao prihvatiti otvoreno ili prešutno ako je htio biti istraživačem u takvom režimu« (Katunarić, 2003: 28–29). Međuetnički odnosi počeli su se sustavnije znanstveno istraživati tek s liberalizacijom društvenoga poretka, tijekom osamdesetih godina 20. stoljeća.⁷

Prigovori, brojem i/ili katkad rezultatima, skromnim priložima sociologije etničnosti toga razdoblja upućuju na problem autocenzure istraživača i/ili ispitanika te metodološke nedostatke nekih istraživanja koja, primjerice, nisu uspjela predvidjeti ratni (Štulhofer i Matić, 1992), etnonacionalno mobilizirani sukob, koji je pratio raspad socijalističke Jugoslavije. Nije ga predvidjelo ni posljednje veliko istraživanje međuetničkih odnosa u Hrvatskoj provedeno krajem 1989. U vrijeme interpretacije rezultata tog istraživanja istraživači su se našli u raskoraku između društvene zbilje i tih rezultata koji su objavljeni u knjizi *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj* (1991). Dobiveni podaci pokazali su nisku razinu etnocentrizma i vjeru u mogućnost međuetničkoga sklada. U vrijeme njihova objavljivanja društvena ih je stvarnost potpuno demantirala. Ipak, nagovještaj sukoba mogao se nazrijeti. Uočena je, naime, visoka razina patrijarhalnosti i autoritarnosti, što je zajedno s relativno visokom apstinencijom od odgovora na pitanja vezana uz etničku distancu upućivalo na zapaljivost materijala, a fitilj,

7 Iscrpan bibliografski pregled radova o nacionalnom pitanju, etničnosti i etničkim manjinama objavljenih od 1975. do 1990. v. u: Milinković, 1992.

pokazivalo je to istraživanje, nije bio u etničkim skupinama nego drugdje. Na taj eruptivni sklop u svojoj je analizi opomenuo Vjeran Katunarić dodajući da, u uvjetima etnonacionalnih sukoba, »nova politička energija teško se može preusmjeriti i rastvoriti u obrasce pluralne demokracije« jer ona »više pogoduje izgradnji autoritarnog režima« te s tim u vezi pesimistički zaključuje ono što je stvarnost tijekom sljedećih godina potvrdila: »Čak ako nova država prihvaća i uvodi višestranački i parlamentarni sistem, sve dok traju etnonacionalni sukobi i opasnost od rata etnopolitička mobilizacija i autoritarno političko vodstvo imaju prednost pred pluralnom demokracijom.« Posljedično, »politika etničke mobilizacije pokreće mehanizme društvenih predrasuda. Predrasude učvršćuju ili povećavaju etničku distancu, usporedo jačajući etnocentrizam« (Katunarić, 1991: 131). Kasnija istraživanja etničke distance u Hrvatskoj pokazala su koliko je to točno.⁸

Ako je u socijalističkoj Hrvatskoj dominirao službeni antinacionalizam, onda bi se u određenom smislu moglo reći da ga je nakon državnog osamostaljenja smijenio neslužbeni, ali društveno prilično značajno pozicionirani nacionalizam. Upravo je nacionalizam, unatoč pluralističkom valu koji je počeo zapljuskivati razne sfere društvenoga života, bio važnim razlogom tendencije gotovo potpuna odbacivanja pojma etničnosti zbog njegove navodne »neprisposobivosti« hrvatskim prilikama.⁹ Pojam, naime, na određen način nije prošao na testu političke podobnosti jer se u novostvorenoj državi čija je vladajuća politika bila usmjerena na nacionalnu homogenizaciju i na mobilizaciju nacionalnoga osjećaja doimao kao prijetnja, kao pokušaj degradacije napokon ostvarena »nacionalnog sna« o vlastitoj (nacionalnoj) državi.

Druga poteškoća pred kojom su se našli znanstvenici na području istraživanja etničnosti u tome razdoblju bio je zahtjev za objektivnošću. Ta uobičajena norma i uzus poziva u jednom je trenutku postala višestruka cenzorska instancija jer su se hrvatski znanstvenici na tome ionako osjetljivom istraživačkom području, slijedom društveno-povijesnih okolnosti, našli u situaciji višestruke provjere svoje objektivnosti. Pritom je malo tko, uključujući svjetsku znanstvenu javnost, pokušao odrediti objektivnost na neki drugi način nego terminom neutralnosti. Objektivnost, međutim, ne podrazumijeva isključivo neutralnost već ponajprije odgovornost i pravednost (Fay, 1996).

8 Istraživanja etničke distance tijekom devedesetih godina pokazala su visoko izraženu etničku distancu, osobito prema nekim manjinskim skupinama u Hrvatskoj. Neka novija istraživanja pokazuju da se razina etničke distance smanjuje, ali je i dalje prilično izražena, osobito prema pojedinim skupinama (Romima, Albancima i Srbima) i različito u pojedinim hrvatskim regijama (v. Malenica, 2003; Banovac, 2004; usp. Šiber, 1997).

9 Tu se misli na pokušaj izbjegavanja pojma etničnosti zato što podsjeća na nacionalističkoj ideologiji nepoželjnu etničku i kulturnu različitost, a ne na pokušaj argumentacije osporavanja analitičke vjerodostojnosti toga pojma u onom dijelu u kojem se nastoji objasniti sukob u Hrvatskoj s početka devedesetih godina 20. stoljeća (v. Vrcan, 1999, 2002).

ISTRAŽIVANJE ETNIČNOSTI I ETNIČKIH MANJINA U HRVATSKOJ NA PRIJELAZU STOLJEĆA I NJEGOV INSTITUCIONALNI OKVIR

Znanstvenim istraživanjem etničnosti i manjina u Hrvatskoj bave se znanstveni instituti te istraživači i istraživačke skupine na pojedinim fakultetima. Znanstveni institut s duljom tradicijom kojemu je to ujedno i glavno istraživačko područje jest Institut za migracije i narodnosti (IMIN), a neki specifični aspekti istraživanja zastupljeni su i u okviru pojedinih projekata Instituta za etnologiju i folkloristiku (IEF). No valja spomenuti i da pojedini istraživački projekti drugih društveno-znanstvenih instituta makar djelomično dodiruju to područje (projekti Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu /IDIZ/, Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, Hrvatskoga instituta za povijest, Instituta za međunarodne odnose /IMO/, Instituta za antropologiju), osobito otkako je porastao interes za te teme. Također valja spomenuti i prinos pojedinih fakulteta i odsjekâ pojedinih fakulteta. Istraživanja s područja etničnosti znatnije su provedena u okviru Odsjeka za sociologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, a pojedini aspekti etničke i manjinske problematike istraživani su na Odsjeku za povijest, Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju, Odsjeku za psihologiju i Odsjeku za pedagogiju FF-a, na Fakultetu političkih znanosti (FPZ), na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkoga fakulteta u Zagrebu, na pravnim i ostalim filozofskim fakultetima u Hrvatskoj itd.

Bavljenje manjinama i etničnošću u posljednjem desetljeću dvadesetoga stoljeća u Hrvatskoj bilo je inducirano s više strana. Ono je, naime, višestruko kontekstuirano: a) velikim etničkim preporodom i povećanim interesom za proučavanje etničnosti i manjina unutar svjetske znanosti; b) hrvatskim društveno-povijesnim prilikama natopljenima pitanjima vezanima uz etničku problematiku; c) širim postmodernim kontekstom i naglašavanjem potrebe priznavanja prava na etničku i kulturnu različitost, bilo da je riječ o kontekstu globalizacijskih procesa ili pak eurointegracijskom odgovoru na njih.

Slijedom povijesnih događaja i društvenih promjena javila su se i pitanja prisilnih migracija, redefiniranja položaja manjina te, u novije vrijeme, pitanja o naznakama etničke različitosti uvjetovane novim migracijskim tokovima.¹⁰

Složenost i isprepletenost svih tih pitanja utjecale su na izbor istraživačkih tema što smo ih jednostavnom tematskom analizom sadržaja inicijalno sistematizirali prema znanstvenim disciplinama koje se njima bave (v. tablicu 2).¹¹

10 Selektivan bibliografski pregled radova o etničnosti, nacionalizmu i etničkim manjinama objavljenih od 1991. do 2000. v. u: Kumpes, 1993, 1997, 2000; v. također: Baráth, 2000; Baranović i Jokić, 2004.

11 Istraživačke teme sistematizirane su prema upisanim radovima istraživačkih projekata u bazi podataka Hrvatske znanstvene bibliografije CROSBİ (<http://bib.irb.hr>), odnosno prema objavljenim radovima na pojedinim projektima koji se bave problematikom etničnosti i manjina i s njima povezanom problematikom. Riječ je o objavljenim knjigama, poglavljima u knjigama i člancima u znanstvenim časopisima. Dodatno (i kontrol-

Tablica 2: Istraživačke teme u sklopu etničke i manjinske problematike od početka 1990-ih do 2005. godine prema disciplinama i istraživačkim institucijama

Discipline	Teme	Institucije*
Sociologija	teorija etničnosti, etnička distanca, etnički i nacionalni identitet, nacija, nacionalizam, moć i etnonacionalizam, etničnost i promjene u obrazovnom diskursu, nacionalna povijest u udžbenicima, definiranje etničkih manjina, mediji i nacionalne manjine, stavovi o manjinama, nove etničke manjine, multikulturalizam, interkulturalizam, interkulturno obrazovanje, kontroverzije oko afirmativne akcije, percepcija Drugoga, obrazovanje i manjine, manjine i poslijeratna reintegracija, politika i etničnost, regionalizam i etničnost, modernizacija i etničnost, migracije i etničnost, religija i etničnost, obrazovanje i etničnost, kreiranje etničnosti, dijaspora	IMIN, IDIZ, Odsjek za sociologiju FF u Zagrebu, Institut Pilar
Povijest	multikulturalnost prostora, etničnost i povijest, percepcija Drugoga, oblikovanje hrvatske nacije, uloga etničkih manjina u gospodarstvu, položaj manjina	IMIN, Odsjek za povijest FF u Zagrebu, Hrvatski institut za povijest
Politologija	manjinska prava, kulturna autonomija, manjine i prekogranična suradnja, mediji i nacionalne manjine, kulturne politike, integracijske politike, etnički aspekti sigurnosti, manjine i demokracija, manjine i izbori, manjine i europske integracije, položaj manjina u Hrvatskoj	FPZ, IMIN, IMO
Demografija	promjene etničke strukture, utjecaj rata na demografske promjene, demografski aspekti oprosta u ratom zahvaćenim područjima	IMIN, Institut Pilar, Geografski odsjek PMF-a

no) pretražen je i katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice, koji obuhvaća i radove koji nisu nastali u okviru znanstvenih projekata. U nastavku će osvrt na istraživačke teme u sklopu etničke i manjinske problematike od početka devedesetih do 2005., zbog opsežnosti građe, biti potkrijepljen uglavnom samo knjigama, često zbornicima radova, svojevrsnim forumima bavljenja etničkom problematikom. Ne ulazeći u detaljnu analizu i valorizaciju istraživačkih prinosna na području etničnosti i manjina, na osnovi uvida u glavne teme istraživanja samo ćemo skicirati stanje i perspektive istraživanja etničnosti i manjina na prijelazu stoljeća u Hrvatskoj. Ipak, važno je napomenuti da za svako podrobnije upoznavanje s rezultatima na tome istraživačkom području valja konzultirati znanstvene časopise, od kojih upućujemo na specijalizirane multidisciplinarne *Migracijske i etničke teme*, zatim na časopise *Narodna umjetnost*, *Etnološka tribina* i *Studia ethnologica Croatica*, te pojedine brojeve časopisa *Revija za sociologiju*, *Društvena istraživanja*, *Politička misao*, *Collegium Antropologicum*, kao i na časopise koji se bave pravnom i povijesnom tematikom.

Etnologija i kulturna antropologija	identitet, subetnički identitet, etnički aspekti svakodnevice, etnomitovi, teorija etničnosti	IEF, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju FF u Zagrebu
Psihologija	etnička distanca, etnički sukob, nacionalni identitet i međunacionalna tolerancija, nacionalni stereotipi, poslijeratni međuetnički odnosi	Odsjek za psihologiju FF u Zagrebu, FPZ
Pravo	zaštita manjina i manjinskih jezika, pravni položaj nacionalnih manjina, međunarodno pravo i nacionalne manjine	Pravni fakulteti
Pedagogija	etnička distanca, interkulturalizam, interkulturalno obrazovanje, obrazovanje za civilno društvo	Odsjek za pedagogiju FF u Zagrebu
Sociolingvistika	jezik kao etnički marker, etnomitovi	IEF, FPZ
Kulturna geografija	kulturni pejzaž i etničnost, kognitivne mape	IMIN

* Navedene su istraživačke institucije kojima je istraživanje etničnosti i etničkih manjina te s njima povezana problematika glavno (IMIN), istaknuto specifično (IEF) ili značajnije parcijalno (ostali) područje istraživanja.

Uvidom u tablicu 2 može se razaznati dva osnovna obilježja istraživanja etničnosti i manjina u Hrvatskoj: mnoštvo tema i tematska isprepletenost disciplina. No uvidom u objavljene tekstove stječe se potpunija predodžba o tim istraživanjima u proteklome razdoblju, koja ugrubo uključuje sljedeća obilježja:¹²

1. usustavljanje znanja i istraživanja etničke problematike
2. raznorodnost tema
3. uvjetovanost izbora tema društvenim kontekstom, posebice ratom u Hrvatskoj
4. veća usredotočenost na raščlanjivanje daleke i bliže prošlosti radi razumijevanja etničkih odnosa, a manje na primijenjena istraživanja usmjerena na rješavanje identificiranih problema
5. metodološko i sadržajno preklapanje pojedinih disciplina

Usustavljanje znanja i istraživanja etničke problematike odraz je pokušaja da se suvremeno istraživanje etničnosti i manjina u Hrvatskoj oslanja na najnovija

¹² Premda se naše razmatranje prije svega odnosi na sociološki pristup problematici etničnosti i manjina, pokušat ćemo u naznakama predočiti ukupnu pokrivenost etničke i manjinske problematike.

dostignuća discipline, tj. da se prate najnovija dostignuća, primjene u istraživanju te da se istraživanje etničnosti u hrvatskome društvu posveti podjednako razumijevanju prošlosti i njezina naslijeđa, analizi sadašnjosti i predviđanja budućih procesa, kao i da se teorijski pridonese cjelokupnoj disciplini. S tim su ciljem i izvršeni radovi u knjige *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa* (Čičak-Chand i Kumpes, 1998), *Kultura, etničnost, identitet* (Čačić-Kumpes, 1999), *Etničnost i povijest* (Heršak, 1999) i *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske* (Mežnarić, 2002a), koje problematiziraju pitanje odnosa kulture, etničnosti, nacije i identiteta i u kojima autori imaju na umu i društvenu stvarnost i recentna znanja na području o kojem govore, a teorijske pojmove najvećim dijelom ne promišljaju na esencijalistički način. Iz njihove kritičke intonacije proizlazi i veća usmjerenost traženju izlaza, smjerova u kojima bi valjalo krenuti te usmjerenost uspoređivanju (Europe i Hrvatske), a manje je analizâ uzroka i stanja (Čičak-Chand i Kumpes, 1998; Čačić-Kumpes, 1999). Nadalje, istraživači se bave povijesnim razvojem etničkih pojava, a usmjereni su ponajprije na hrvatski povijesni sklop (Heršak, 1999) da bi, napokon, što otvorenije i eksplicitnije progovorili o problemu etničnosti i identiteta u ujedinjenoj Europi, ali i u zemljama koje su, poput Hrvatske, izvan prvoga europskoga kruga, te o predodžbi da »Europa stvara novi identitet, ali taj ne poništava stare 'etničnosti' i identitete, nego ih, koliko može, usklađuje« (Mežnarić, 2002b: 23).

Osobit prinos usustavljivanju bavljenja etničnošću jest slojevita analiza teorija etničnosti, nacije i nacionalizma u knjizi *Sporna zajednica* Vjerana Katunarića (2003) u kojoj se, za razliku od svih dosad viđenih sličnih pregleda najnovijih spoznaja o podrijetlu, razvoju i mogućoj budućnosti nacije i nacionalizma, na bivša realsocijalistička društva jugoistočne i istočne Europe i raspad njihovih više-nacionalnih država gleda iznutra, s dubljim razumijevanjem, analitički i kritički. Analizirajući raspad nadnacionalnih država i nadnacionalnih ideologija autor u nacionalizmu vidi saveznika velikih ideologija i sustava moći čiji cilj nije demokracija nego totalitarizam, a u nacijama mjesto ključnih borbi suvremenog doba. Knjiga je unekoliko nastavak prethodnog autorova razmatranja o nacionalizmu, gdje obrazlaže svoje mišljenje da je to suvremeni fenomen starih korijena usko povezan s »vrtuljkom trojstva« kulture, ekonomije i politike, tj. različitim rasporedom funkcija moći u pojedinim konkretnim društvima (Katunarić, 1994).

Uočena raznorodnost tema u uskoj je vezi s uvjetovanošću izbora tema društvenim kontekstom s jedne strane i prethodnim istraživanjima na tome području s druge strane. Društveni kontekst u najširem smislu obilježavaju globalizacijski procesi koji su iznjedrili pitanja etničke i kulturne različitosti, zatim eurointegracijski procesi u čijoj je potki uspostavljanje ravnoteže između priznavanja prava na različitost i nadnacionalnog udruživanja nacionalnih država kao jedinstven europski odgovor na globalizaciju, te napokon hrvatske prilike u kojima se, uza sve ostale tranzicijske procese, iznova propituje mogućnost zajedničkog života u

različitosti, s osobitim osvrtnom na uzroke i posljedice etnonacionalnog sukoba. Otuda i teorijske rasprave i analize koje pokrivaju različita područja etničnosti u rasponu od najopćenitijih tema o multikulturalnosti suvremenih društava, pa tako i hrvatskoga, o politikama reguliranja kulturne i etničke različitosti i njihovim perspektivama (Katunarić, 1997; Čačić-Kumpes, 2004; Mesić, 2004),¹³ o problemima europske sigurnosti i etničkih sukoba (Tatalović, 2003), nacionalnim manjinama u tranzicijskome društvu, manjinama i europskim integracijama, manjinama općenito i manjinama u Hrvatskoj (Tatalović, 1997, 2005; Domini, 2002; Mesić, 2003; Čačić-Kumpes i Kumpes, 2005) do konkretnih raščlambi hrvatske etničke situacije, bilo da je riječ o regionalnom identitetu (Banovac, 1998) ili o problemima subetničke identifikacije prisilnih migranata (Čapo Žmegač, 2002).

Istraživanja hrvatskoga društva umnogome su potaknuta dvjema važnim povijesnim činjenicama, obilježjima državnog osamostaljenja i ratom koji ga je pratio, što je na svojevrsan način usmjerilo i zbog svoje aktualnosti gotovo ograničilo izbor istraživačkih tema. O ograničenju se govori samo uvjetno, jer neočekivanost i okrutnost društvenih događaja nije usmjerila istraživačku pažnju samo hrvatskih znanstvenika na te teme.¹⁴ Nacionalistički diskurs koji je pokrenuo etnonacionalnu mobilizaciju u Hrvatskoj i događaji koji su uslijedili nisu mogli proći bez teorijskog promišljanja, kao ni teme koje je taj diskurs nametnuo: hrvatski nacionalni identitet, etnogeneza Hrvata, odnos prema drugome i različitome, pitanja tolerancije, zajedničkoga života (ili popularnije inačice »suživota«) te uzroka, posljedica i razrješenja (uglavnom politički generiranoga) etnonacionalnog sukoba.

Razmatranje nacionalnoga identiteta u hrvatskoj znanosti uglavnom slijedi određena načela suvremene epistemologije procesnosti, pa se tako o njemu pretežno misli u kategorijama procesa i interakcije (v. npr. Banovac, 1998; Čačić-Kumpes, 1999; Čapo Žmegač, 2002; Mežnarić, 2002a; Katunarić, 2003; Sekulić *et al.*, 2004), ali ima i esencijalističkih tumačenja identiteta (o tome v. Čapo Žmegač, 2005). Takva tumačenja identitet vide, na ovaj ili onaj način, kao u osnovi stalno isti i nepromjenjiv, što dovodi do toga da »*svaki pokušaj definiranja (hrvatskoga) identiteta završava u fiksaciji, koja je neprimjerena biti identiteta* kao stalne mijene ili 'promjenjive istosti'« (Čapo Žmegač, 2005: 2).

S identitetskom groznicom iznova su oživjele i spekulacije oko hrvatske etnogeneze. Pokušaji da se objektivno razmotre teorije o podrijetlu Hrvata (Budak, 1995) isprepleću se s raspravama o tome tko su i odakle su došli Hrvati, zapleteni-

13 O politikama reguliranja kulturne i etničke različitosti, posebno o multikulturalizmu i interkulturalizmu, vidjeti bibliografski pregled u: Baranović i Jokić, 2004.

14 U jednom trenutku mnogi su pokušali razumjeti i analizirati etnonacionalizam i ratni sukob na hrvatskome primjeru, tako da bi se mogla sastaviti pozamašna bibliografija radova na tu temu (v. Kumpes, 1993, 1997, 2000; Baráth, 2000).

ma u mreže političke mobilizacije i »malograđanskog historicizma« koji je, kao što je davno zamijetio Miroslav Krleža, samo paučina, ali paučina koja »može zamutiti i najbistrije oko« (Krleža, 1971: 598).

Nacionalistički diskurs, utvrđeno je, potporu traži u zajedničkoj prošlosti i osjećaju ugroženosti skupine. Njegov politički proizvod tijekom devedesetih godina bila je etnomobilizacija, ali i masovno okretanje prema reinterpetaciji hrvatske prošlosti u višenacionalnim državama kojima je pripadala. Hrvatska nacija našla se u potrazi za samoobjašnjenjem i rekonstrukcijom slike o sebi, za što je bila potrebna objektivna znanstvena rekonstrukcija povijesti. Naime, politička manipulacija prošlošću i diskurzivna zasićenost javnoga prostora reinterpetacijama povijesnih položaja etničkih/nacionalnih skupina i njihovih odnosa pripomogle su da se iskristalizira potreba propitivanja etničkog aspekta povijesti. Naime, bez razumijevanja prošlosti ne može se razumjeti ni sadašnjost, koja je »samo mali dio u usporedbi s dugom prošlošću tijekom koje smo se oblikovali i iz koje potječemo« (Durkheim 1990: 18–19), niti se može ozbiljno projektirati budućnost. Historijsko proučavanje trebalo bi omogućiti razumijevanje razloga događaja i pregled pogrešaka i zaštititi nas od »neofobije i neofilije«, tj. od nepromišljena straha od novoga i od upuštanja u promjene (Fenton, 1984: 153). No, povijesni razvoj nacije i etničkih odnosa osjetljive su teme premeđene raznim aspektima »intelektualnog etnocentrizma«. Stoga je i moguće uz argumentiranu analizu oblikovanja i razvoja hrvatske nacije kao dijela općeg, ponajprije europskog fenomena nacije i nacionalizma u 19. stoljeću (Stančić, 2002) i uz povijesna istraživanjima što se otvaraju novim istraživačkim pristupima (poput kulturne historije) i interdisciplinarnosti (npr. Roksandić, 2004) uočiti i takve primjere koji pod egidom historiografije proizvode i/ili oživljavaju mitove i jednostrano tumače povijesna zbivanja i procese.

Uz problematiku nacije, nacionalnog identiteta i nacionalizma (Lerotić, 1998; Katunarić, 2003; Dugandžija, 2004) društveno-povijesna zbivanja tijekom devedesetih godina dvadesetoga stoljeća nametnula su u središte pažnje istraživača (i to ne samo hrvatskih) etnonacionalni sukob i mogućnosti njegova razrješenja. Slijedom zbivanja nizale su se i istraživačke teme od, primjerice, etnografskog presjeka ratne svakodnevice (Čale Feldman, Prica i Senjković, 1993) do sociološke analize društvene uvjetovanosti nacionalizma i uzroka sukoba (Štulhofer, 1993; Županov, 1998, 1999; Sekulić *et al.*, 2004) te etnološkog razmatranja posljedica prisilnih migracija i subetničkoga identiteta na primjeru srijemskih Hrvata koji su se tijekom rata doselili u Hrvatsku (Čapo Žmegač, 2002). Smisao tih istraživanja jest nada da objektivno sociološko, etnološko, antropološko ili/i povijesno razumijevanje svih tih pojava i procesa može pridonijeti prevladavanju predrasuda i stereotipa o drugima i o sebi samima, razbijanju zabluda i mitova koji pothranjuju sukob i pripomoći u traženju realnih opcija zajedničkog života u užem i širem okruženju.

Stjecajem okolnosti u istraživanjima etničke problematike u Hrvatskoj u prvom se planu, osim većinskih Hrvata, pojavljuju Srbi, etnička kategorija koju se ponajprije povezuje s etnonacionalizmom i ratnim sukobom u Hrvatskoj (v. npr. Čale Feldman, Prica i Senjković, 1993; Pupovac, 1999; Žanić, 1999; Katunarić, 2003; Sekulić *et al.*, 2004).¹⁵ Položajem i pravima drugih etničkih skupina, a osobito procesima unutar njih bavilo se manje i sporadično. Istaknutije su još zastupljena istraživanja talijanske manjine (v. npr. Radin, 1998–1999) te donekle mađarske (v. npr. Domini, 2002). Unatoč društvenoj dominaciji pitanja prava na etničku i kulturnu različitost i prava manjina u političkom prostoru hrvatskoga društva, ona se u znanstvenome polju uglavnom zadržavaju na općoj razini normativnog istraživanja i deskriptivnoga kritičkog pregleda stanja etničkih/nacionalnih manjina u Hrvatskoj (v. npr. Domini, 2002; Tatalović, 2005) te propitivanja kulturnih politika u etnički i kulturno pluralnim društvima (Katunarić, 1997; Švob-Đokić, 1997; Čačić-Kumpes, 1999; Mesić, 2004).

Napokon, i u Hrvatskoj je, kao i diljem svijeta, uočljiva sve učestalija pojava da se bavljenje etničkom problematikom širi izvan uobičajenih disciplina (sociologija, antropologija, etnologija) ili pak disciplina koje su se bavile njezinim specifičnim aspektima (pravo, politologija, demografija itd.). S jedne strane to je obogatilo perspektive gledanja na probleme etničnosti, potpomoglo sveobuhvatnost razumijevanja problema i napose dokumentiranja građe za daljnja istraživanja. Došlo je i do metodološkog preklapanja, pa su se tako primjerice anketna istraživanja i odgovarajuće (ali katkad i reducirane) obrade podataka počele upotrebljavati izvan disciplina iz kojih potječu (sociologija, psihologija). Takvi disciplinarni izleti, s druge strane, uključuju mogućnost da se istraživački instrumentarij ne poznaje dovoljno, da se istraživanje provodi zdravorazumski, što može rezultirati nepouzdanosti rezultata. No, unatoč tome upozorenju, ne treba zaboraviti da promjenjivost i jest vodeća vrlina intelektualnoga svijeta koja je potkopala legitimnost granica znanstvenih disciplina, a njih bi trebalo preispitati i rekonstruirati (usp. Wallerstein, 1995).

Unatoč nekim problemima koje je donijela masovnost, znanstvena istraživanja hrvatskih prilika donijela su uočljiv napredak u razvoju istraživanja etničnosti i manjinske problematike i njihovih spoznaja koje unapređuju razumijevanje situacije. Rezultat je, pojednostavljeno rečeno, uočljiv na više razina: na razini znanstvenoga diskursa, kritičnosti prema dosadašnjim istraživačkim dostignućima pojedinih znanstvenih disciplina na tome području u Hrvatskoj i šire, interpretacijskoj razini, aktualnosti i znanstvenoj objektivnosti.

15 Iscrpan bibliografski pregled znanstvenih i publicističkih radova o Srbima u Hrvatskoj v. u: Milinković, 2001.

UMJESTO ZAKLJUČKA: NEKE PERSPEKTIVE I IZAZOVI ISTRAŽIVANJA ETNIČNOSTI I ETNIČKIH MANJINA U HRVATSKOJ NA POČETKU 21. STOLJEĆA

Etničnost i manjine trajan su i izazovan predmet istraživanja, a teme proizlaze iz društveno-povijesnoga konteksta i višestruko se nameću. Nameću ih ponajprije nagomilana neriješena pitanja iz prošlosti, zataškavana »službenim antinacionalizmom« koji nije samo potaknuo autocenzuriranje ispitanika nego i na određen način ograničavao same istraživačke pothvate. Nameće ih i proteklo ratno razdoblje koje zahtijeva distanciranu i kritičku analizu s jedne i traženje rješenja s druge strane. Napokon, istraživanje etničnosti i manjina u vrijeme paralelnih procesa poput globalizacijskih i eurointegracijskih valja tako i kontekstuirati prateći novije pojave i procese u tradicionalno multikulturnome hrvatskom društvu. Valja, naime, napomenuti da su posljedice raspada bivše Jugoslavije vezane uz etničnost i manjine samo djelić mozaika pitanja koja se postavljaju u narednome razdoblju. Europska integracija, kao i u primjerima većine europskih zemalja, u hrvatskome slučaju ne postavlja samo pitanje položaja hrvatske etnije u Europi nego i moguće oblike življenja hrvatske multikulturnosti, regionalnog povezivanja i regionalnih identiteta. Nadalje, noviji migracijski tokovi, koji su dramatično započeli prisilnim migracijama na kraju 20. stoljeća, a nastavljaju se nereguliranom imigracijom, što potencijalno dovodi i do nastanka »novih manjina« (usp. Božić, 1998), mijenjaju etničku sliku Hrvatske. Sve veći broj kineskih, rumunjskih i ukrajinskih imigranata svojom prisutnošću nameće, između ostaloga, pitanja odnosa prema različitosti i pitanja reguliranja statusa koje nadilazi uobičajena rješenja prava i položaja nacionalnih manjina što se, zasad, odnose samo na hrvatske državljane »tradicionalno nastanjene« u Hrvatskoj.

K tomu, kao intrigantan istraživački poticaj nameće se analitički potencijal nadnacionalnoga integracijskog iskustva (kako hrvatskog tako i drugih srednjoeuropskih zemalja) koji bi mogao biti osnovica za razumijevanje i programiranje novih integracijskih procesa.

Dosadašnja istraživanja na području etničnosti i manjina potvrdila su da je riječ o istraživački iznimno osjetljivim temama i da im treba pristupiti s mnogo pažnje, istraživačke vještine i teorijskoga znanja. Pokazalo se da je svaka istraživačka faza jednako važna i da nema do kraja spremnih obrazaca prema kojima se može istraživati, osobito u turbulentnim vremenima. Naime, važnost koju neko društvo pridaje etničnosti odražava se na pojedinačne i kolektivne odgovore u smislu oblikovanja identiteta (Jenkins, 1996), etničke mobilizacije ili pak indiferentnosti i slično. U skladu s time ni ispitanici ni istraživači na području etničnosti ne mogu izbjeći učinke društvenog utjecaja bez obzira na kojem se dijelu kontinuuma nalazio njihov odgovor, konformiraju li se s tim utjecajem, pokušavaju li biti neutralni ili mu se suprotstavljaju. Podsjetimo li se usto na probleme »intelektualnog etno-

centrizma« i društvene cenzure, uvidjet ćemo koliko je važno na tom, nerijetko emocionalno nabijenom istraživačkom području kombinirati različite istraživačke postupke i osvijetliti predmet istraživanja s različitih strana kako bismo dobili relevantne i maksimalno objektivne rezultate. Multidisciplinarnost, koja je, kako smo vidjeli, poprilično zastupljena u istraživanju etničke problematike, dobar je smjer u kojem se krenulo u ostvarivanju toga zadatka. Međutim, takvo, moglo bi se reći intuitivno traženje odgovora u vlastitome dvorištu, nije dovoljno. Granice između disciplina umnogome su prijedene, potrebno ih je još više proširiti i koncipirati uistinu interdisciplinarna istraživanja kakva kompleksnost etničke problematike zahtijeva.

Valja spomenuti još jedan istraživački problem koji se u Hrvatskoj posebno iskristalizirao u mnogobrojnim istraživanjima na područjima koja su bila zahvaćena ratom, a na kojima je istraživao svatko tko je uspio namaknuti ikakva sredstva za istraživanje. Naime, izdvojio se jedan aspekt istraživačke etike – mjesto ispitanika u istraživanju. Uobičajeno je da se odgovori ispitanikâ analiziraju i da na kraju, u najboljem slučaju, ispitanici dobiju povratnu informaciju o objavljenim rezultatima istraživanja. Sve se to događa s plemenitom namjerom obogaćivanja teorijskih znanja, razumijevanja društvenih (etničkih) procesa i eventualnog utjecaja na te procese. Posljednje spomenuto upravo je ono što mnogi ispitanici, a osobito je to bio slučaj s ispitanicima u osjetljivim i teškim životnim prilikama kakve su bile ratne i poslijeratne u Hrvatskoj, iskazuju u razgovorima s istraživačima kao želju. Oni, naime, žele da istraživanje barem neizravno utječe na poboljšanje kvalitete njihova života.

No koliko se taj cilj društvenih istraživanja, implicitan u svim, a i eksplicitno naznačen u mnogim istraživačkim projektima, ostvaruje? Kolik je utjecaj društvenih znanosti na društvo, možda najbolje govori kritička opaska I. Wallersteina prema kojoj je njihov zadatak da, nakon što je dosegnuta točka puna skepticizma, zadrže i ostvare društvenu ulogu koju su dugo stvarale (Wallerstein, 1995). Njihovi bi rezultati, naime, trebali biti osnova za koncipiranje društvenih promjena. Inače bi to umjesto njih mogle učiniti vlasti odnosno političari, što oni, uostalom, najčešće i čine.

LITERATURA

- BANOVAC, Boris (1998). *Društvena pripadnost, identitet, teritorij: sociološko istraživanje regionalne pripadnosti u Istri*. Rijeka: Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- BANOVAC, Boris (2004). »(Re)konstrukcija socijalnog prostora periferije: prilog istraživanju kolektivnih identiteta u hrvatskoj periferiji«, *Revija za sociologiju*, god. 35, br. 3–4, str. 95–112.
- BANTON, Michael (2004). »Are Ethnicity and Nationality Twin Concepts?«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, god. 30, br. 4, str. 807–814.
- BARANOVIĆ, Branislava, JOKIĆ, Boris (2004). »Selektivna bibliografija na temu multi/interkulturalizma«, *Povijest u nastavi*, god. 2, br. 2 (4), str. 415–431.
- BARÁTH, Árpád (2000). »Social Scientists on Ethnic Relations in Croatia after 1989: Content Analysis of an Annotated Bibliography«, *Migracijske teme*, god. 16, br. 1–2, str. 167–191.
- BOURDIEU, Pierre (1992). »Thinking about Limits«, *Theory, Culture & Society*, god. 9, br. 1, str. 37–49.
- BOURDIEU, Pierre (2001). *Langage et pouvoir symbolique*. Paris: Fayard.
- BOŽIĆ, Saša (1998). »Etničnost migrantskih zajednica: nastajanje novih manjina«, u: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes, Josip (ur.). *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 85–100.
- BUDAK, Neven (ur.) (1995). *Etnogeneza Hrvata / Ethnogeny of the Croats*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- CONVERSI, Daniele (2004). »Can Nationalism Studies and Ethnic/Racial Studies be Brought Together?«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, god. 30, br. 4, str. 815–829.
- ČAČIĆ-KUMPES, Jadranka (ur.) (1999). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- ČAČIĆ-KUMPES, Jadranka (2004). »Politike reguliranja kulturne i etničke različitosti: o pojmovima i njihovoj upotrebi«, *Migracijske i etničke teme*, god. 20, br. 2–3, str. 143–159.

- ČAČIĆ-KUMPES, Jadranka, HERŠAK, Emil (1994). »Neki modeli uređivanja etničkih i kulturnih odnosa u višetničkim i višekulturnim društvima«, *Migracijske teme*, god. 10, br. 3–4, str. 191–199.
- ČAČIĆ-KUMPES, Jadranka, KUMPES, Josip (2005). »Etničke manjine: elementi definiranja i hijerarhizacija prava na razliku«, *Migracijske i etničke teme*, god. 21, br. 3, str. 173–186.
- ČALE FELDMAN, Lada, PRICA, Ines, SENJKOVIĆ, Reana (ur.) (1993). *Fear, Death and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991–1992*. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research, Matrix Croatica, X-Press.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (1994). »Plaidoyer za istraživanje (nacionalnog) identiteta u hrvatskoj etnologiji«, *Etnološka tribina*, br. 17, str. 7–23.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (2002). *Srijemski Hrvati: etnološka studija migracije, identifikacije i interakcije*. Zagreb: Durieux.
- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna (2005). »'Promjenljiva istost': procesnost i otvorenost hrvatskih identiteta«, Interdisciplinarni skup Annales Pilar 2005. *Globalni i lokalni izazovi identitetu i razvoju Hrvatske*, Zagreb, 9. prosinca.
- ČIČAK-CHAND, Ružica, KUMPES, Josip (ur.) (1998). *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- DOMINI, Mirjana (2002). »Hrvatska«, u: *Manjine i prekogranična suradnja u alpsko-jadranskom prostoru: verzija na hrvatskom jeziku* (ur. Mirjana Domini). Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, str. 157–220.
- DUGANDŽIJA, Nikola (2004). *Etnonacionalni sindrom: između čovječanstva i plemena*. Zagreb: Durieux.
- DURKHEIM, Émile (1990). *L'évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France.
- FAY, Brian (1996). *Contemporary Philosophy of Social Science*. Cambridge, Mass.: Blackwell.
- FENTON, Steve (s Robertom Reinerom i Ianom Hamnettom) (1984). *Durkheim and Modern Sociology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- FENTON, Steve (2004). »Explaining Ethnicity«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, god. 30, br. 4, str. 831–835.
- HERŠAK, Emil (ur.) (1999). *Etničnost i povijest*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- JENKINS, Richard (1996). *Social Identity*. London – New York: Routledge.

- KATUNARIĆ, Vjeran (1991). »Dimenzije etničke distance u Hrvatskoj«, u: *Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj* (ur. Mladen Lazić). Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, str. 129–139.
- KATUNARIĆ, Vjeran (1994). *Bogovi, elite, narodi: studija*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- KATUNARIĆ, Vjeran (ur.) (1997). *Multicultural Reality and Perspectives in Croatia*. Zagreb: Interkultura.
- KATUNARIĆ, Vjeran (2003). *Sporna zajednica: novije teorije o naciji i nacionalizmu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- KRLEŽA, Miroslav (1971). »Teze za jednu diskusiju iz 1935«, u: Krleža, Miroslav. *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*. Zagreb: Zora, str. 479–606.
- KUMPES, Josip (1993). »Nacionalizam, etnički sukob i rat: selektivna bibliografija (1991–1993)«, *Migracijske teme*, god. 9, br. 3–4, str. 325–343.
- KUMPES, Josip (1997). »Nacionalizam, etnički sukob i rat: selektivna bibliografija (1994–1996)«, *Migracijske teme*, god. 13, br. 1–2, str. 85–131.
- KUMPES, Josip (2000). »Etničnost, nacija, nacionalizam: selektivna bibliografija (1997–2000)«, *Migracijske teme*, god. 16, br. 4, str. 393–424.
- LEROTIĆ, Zvonko (1998). »Građanski nacionalizam i etnonacionalizam«, u: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes, Josip (ur.). *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 223–234.
- MALENICA, Zoran (2003). »Etničke predrasude i socijalna distanca u hrvatskom društvu danas«, u: *Nacionalne manjine, II: Zaštita manjinskih prava u Hrvatskoj* (ur. Stojan Obradović, Siniša Tatalović). Split: Stina, str. 44–53.
- MARTINIELLO, Marco (1995). *L'ethnicité dans les sciences sociales contemporaines*. Paris: Presses Universitaires de France.
- MASNATA, Albert (1933). *Nationalités et fédéralisme*. Lausanne: Payot.
- MASON, David (1991). »The Concept of Ethnic Minority: Conceptual Dilemmas and Policy Implication«, *Innovation*, god. 4, br. 2, str. 191–209.
- MAŽURANIĆ, Ivan (1848/1997). »Hrvati Madjarom«, u: Šicel, Miroslav (ur.). *Programski spisi hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MESIĆ, Milan (2003). »Europski standardi manjinske zaštite i položaj manjina u Hrvatskoj«, *Revija za sociologiju*, god. 34, br. 3–4, str. 161–177.

- MESIĆ, Milan (ur.) (2004). *Perspectives of Multiculturalism – Western and Transitional Countries*. Zagreb: Faculty of Philosophy Press, Croatian Commission for UNESCO.
- MEŽNARIĆ, Silva (ur.) (2002a). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- MEŽNARIĆ, Silva (2002b). »Etničnost, nacija, stabilnost: osuvremeniti okvir promišljanja«, u: Mežnarić, Silva (ur.). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 9–24.
- MILINKOVIĆ, Bosiljka (1992). *Bibliografija radova o nacionalnom pitanju i međunacionalnim odnosima*. Zagreb: IDIS.
- MILINKOVIĆ, Bosiljka (2001). *O Srbima u Hrvatskoj: selektivna bibliografija 1984.–1999. godine*. Zagreb: SKD »Prosvjeta«.
- Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991. po naseljima*, 1–5 (ur. Jakov Gelo *et al.*) (1998). Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- PAVLINOVIĆ, Mihovil (1875/2000). »O narodnosti obzirom na jugo-slovenstvo / Slovinski navrtci«, u: Pavlinović, Mihovil. *Izabrani politički spisi* (izbor i uvodna studija Nikša Stančić). Zagreb: Golden marketing, Narodne novine, str. 190–219.
- Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj* (ur. Mladen Lazić) (1991). Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Popis stanovništva 2001*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske [www.dzs.hr].
- POUTIGNAT, Philippe, STREIFF-FENARD, Jocelyne (1995). *Théories de l'ethnicité*. Paris: Presses Universitaires de France.
- PUPOVAC, Milorad (1999). *Čuvari imena: Srbi u Hrvatskoj i raspad Jugoslavije*. Zagreb: SKD »Prosvjeta«.
- RADIN, Furio (1998–1999). »L'identit etnica: aspetti ascriviti«, *Ricerche sociali*, br. 8–9, str. 13–61.
- RATKOVIĆ, Stjepan (1935). *Što je narod: rasa, pleme, narodnost, nacija*. Zagreb: Tiskara narodne prosvjete.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1998). »Etnički identitet – etnocentrizam – nacionalizam«, u: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes, Josip (ur.). *Etničnost, nacija*,

identitet: Hrvatska i Europa. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 47–56

ROKSANDIĆ, Drago (2004). *Etnos, konfesija, tolerancija*. Zagreb: SKD »Prosvjeta«.

SCHNAPPER, Dominique (1998). *La relation à l'Autre. Au cœur de la pensée sociologique*. Paris: Gallimard.

SEKULIĆ, Duško *et al.* (2004). *Sukobi i tolerancija: o društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.

STANČIĆ, Nikša (2002). *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*. Zagreb: Barbat.

Strossmayerova čitanka (ur. Milan Prelog) (1924). Zagreb: Zaklada tiskare Narodnih novina.

ŠIBER, Ivan (1997). »War and the Changes in Social Distance Toward the Ethnic Minorities in Croatia«, *Politička misao*, god. 34, br. 5, str. 3–26.

ŠTULHOFER, Aleksandar (1993). »Testirajući teorije etničkog sukoba: Occamova oštrica i početak rata u Hrvatskoj«, *Društvena istraživanja*, god. 2, br. 2–3 (4–5), str. 365–382.

ŠTULHOFER, Aleksandar, MATIĆ, Davorka (1992). »Sociologija etničkih odnosa: skica jednog promašaja«, u: Čaldarović, Ognjen, Mesić, Milan, Štulhofer, Aleksandar (ur.). *Sociologija i rat*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, str. 63–74.

ŠVOB-ĐOKIĆ, Nada (ur.) (1997). *The Cultural Identity of Central Europe*. Zagreb: Institute for International Relations, Europe House.

TATALOVIĆ, Siniša (1997). *Manjinski narodi i manjine*. Zagreb: Prosvjeta.

TATALOVIĆ, Siniša (2003). *Etnički sukobi i europska sigurnost*. Zagreb: Politička kultura.

TATALOVIĆ, Siniša (2005). *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*. Split: Stina.

TOMAŠIĆ, Dinko (1938/1997). *Politički razvitak Hrvata: rasprave i eseji*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Naklada Jesenski i Turk.

VRKAN, Srđan (1999). »Znakovita zbrka oko etničkog«, u: Čačić-Kumpes, Jadranka (ur.). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 15–39.

VRKAN, Srđan (2002). »Etničko kao krinka za nacionalizam«, u: Mežnarić, Silva (ur.). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*.

Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 187–199.

VUKAS, Budislav (1978). *Etničke manjine i međunarodni odnosi*. Zagreb: Školska knjiga.

WALLERSTEIN, Immanuel (1995). »What Are We Bounding, and Whom, When We Bound Social Research«, *Social Research*, god. 62, br. 4, str. 839–856.

ŽANIĆ, Ivo (1999). »Kosovski mit i jugoslavenska mentalna sukcesija«, u: Čačić-Kumpes, Jadranka (ur.). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 191–203.

ŽUPANOV, Josip (1998). »Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru«, u: Čičak-Chand, Ružica, Kumpes, Josip (ur.). *Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 199–221.

ŽUPANOV, Josip (1999). »Etničnost i kultura: politička mobilizacija i opstanak«, u: Čačić-Kumpes, Jadranka (ur.). *Kultura, etničnost, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, str. 173–182.